

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Київ 2022

Міністерство культури
та інформаційної політики України
Національний музей історії України
Скарбниця Національного музею історії України

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

*Матеріали наукової конференції
«Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки»*

24 грудня 2020 р.

Київ 2022

МЕМОРІАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ РОДИНИ ПОЛУБОТКІВ У КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У колекції НМІУ зберігається срібний посуд, який пов'язаний із відомою в Україні родиною гетьмана П. Полуботка. Вивчення, опис та наукова атрибуція меморіальних пам'яток стали предметом дослідження.

Ключові слова: Гетьманщина, Павло Полуботок, Василь Полуботок, ложка, потир, герб, атрибуція.

У Національному музеї історії України зберігаються пам'ятні речі – ложка та потир, які пов'язані з прославленою родиною Полуботків. Вони є мовчазними свідками того складного і бурхливого часу, в якому судилося жити і діяти Павлу Полуботку (1660–1724), відомій постаті в історії України та спадкоємцем його роду.

Меморіальні речі належать до високохудожніх золотарських виробів XVIII ст., які з давніх часів були окрасою побуту людини. Вони є різного походження, виготовлення та призначення.

Музейні інвентарні книги не дають конкретної інформації про походження експонатів, лише запис «старі музейні фонди» наводить на думку, що ці експонати є цінним надбанням від початку фундації колекції.

Рис. 1. Загальний вигляд ложки (інв. № ДМ-4688).

Рис. 2. Ложка (інв. № ДМ-4688): зображення герба і літер.

Вивчення, опис та наукова атрибуція меморіальних пам'яток стали предметом даного дослідження. У розвідці інформація про експонати подається за хронологією подій.

До світських речей, які дають уявлення про час та власника належить срібна столова ложка (інв. № ДМ-4688⁴⁸) позначена гербом власника. (Рис. 1). Довжина ложки 160 мм. Має чашечку овальної форми та держак у вигляді нерівної, сучкуватої палиці, яка на кінці завершується жіночою голівкою із завитком над нею. Вочевидь, що при її виготовленні майстер прагнув знайти гармонійні пропорції та внести щось нове в орнаментальні прикраси. На звороті чашечки, біля основи держака золотар вправно вигравірував поодинокую барокову оздобу – розлогий листок аканту, а над ним герб у бароковому картуші (рис.2). У центрі поля геральдичного щита розпізнається палаюче серце, пронизане двома стрілами та увінчане кавалерійським хрестом. Навколо емблеми зображені літери: «П П П В Е Ц П В З Ч». Через погану збереженість експонату, а саме потертості поверхні чашечки, деформації та зазублини країв, важко було ідентифікувати символіку та напис. Із авторитетних джерел дізнаємось, що це родинний герб Полуботків⁴⁹. Літери читаються наступним чином: *«Павел Полуботок Полковник Войска Его Царского Пресветлого Величества Черниговский»* (Лукомский, Модзалевский, 1993). Вони допомагають розпізнати власника і замовника пам'ятки – полковника чернігівського (1705–1724 рр.), а з часом і наказного гетьмана України-Гетьманщини. Відсутність тавра майстра на експонаті обмежує повну атрибуцію. Як правило, всі здобутки в житті краще цінуються і пізнаються в порівнянні. Отже, порівнюючи і співставляючи родинну реліквію Полуботків з аналогічними зразками, виготовленими відомими майстрами-золотарями провідних ювелірних центрів Західної Європи можна припустити наступне. Імовірно, ложка відомого політика була виготовлена німецькими чи польськими золотарями (Лопато, 2002; 2004; 2006) або вдало скопійована із аналогічного зразка українським майстром, який побажав залишитися невідомим. Що стосується датування ложки, то зіставивши стиль і нанесений декор та роки життя і правління П. Полуботка як полковника чернігівського, то можна продатувати виріб 1710-1715 рр. Відомо, що представники української еліти XVII–XVIII ст. були головними замовниками і «споживачами» творів мистецтва. Неабияку роль у розкішному побуті можновладців відігравав столовий посуд із дорогоцінних металів, який, як правило, виготовляли відомі золотарі на замовлення. Отже, маємо справу з властивим добі бароко особливим, естетично насиченим побутом, який відповідав потребам часу і задовольняв смаки української еліти XVIII ст.

⁴⁸ За інвентарною книгою Музею історичних коштовностей (нині науково-дослідного відділу колекцій з дорогоцінних металів НМІУ). Ложка надійшла з фондів Київського державного історичного музею (нині Національний музей історії України) у 1964 р.

⁴⁹ Родина Полуботків мала шляхетський герб «Приятель».

Функції чернігівського полковника П. Полуботок виконував впевнено і поступово покращив своє суспільне становище – з 1722 р. став виборним правителем Українського гетьманату (1722–1724).

Як відомо з джерел, життя і діяльність Павла Полуботка були тісно пов'язані із Слобожанщиною, зокрема з Лебедином і Михайлівкою на Сумщині. Головною ж була садиба в с. Михайлівка, неподалік м. Лебедин. Вона слугувала резиденцією полковника Полуботка на Слобожанщині. За твердженням художника та архітектора Г. Лукомського (1884–1952), дружина П. Полуботка із синами Андрієм та Яковом переважно мешкала саме у Михайлівці (Лукомский, 1916, с. 7).

За твердженням чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського), П. Полуботок також опікувався розташованою поблизу його маєтку Михайлівською пустинню (Гумилевский, 1852, с. 189). Михайлівський Предтечів монастир знаходився приблизно на відстані 12 км від Лебедина, на околиці с. Михайлівки серед живописного лісового урочища – на високій горі, оточеній столітніми дубами. Це місце обрали не випадково, бо колись тут жили в печері “*два странника, иноки Афонские*” (Михайловская пустынь, 1859, с. 253-258). Серед церковних святинь, які зберігались в обителі були срібні хрести і чаші, фрагменти нетлінних мощей Великомучениці Варвари та Іоанна Предтечі⁵⁰, старовинні ікони в срібних шатах – подарунки-вклади наказного гетьмана Павла Полуботка (Селиванов, 1889, с. 175-181).

Традиції благодійницької діяльності гетьмана П. Полуботка продовжили спадкоємці роду. У зібранні МКУ (нині науково-дослідного відділу колекцій з дорогоцінних металів НМІУ) зберігається⁵¹ потир-вклад (інв. № ДМ-5655) нащадка гетьмана П. Полуботка – його онука⁵² бунчукового товариша⁵³ Василя Андрійовича Полуботка. Це був вклад до Михайлівської Предтечівської пустині, зроблений 1764 р.

Потир⁵⁴ – (від грецької мови – «*чаша*», «*кубок*») це келих культового походження, який використовують під час богослужіння. Він призначений для червоного вина, яким

⁵⁰ Особливо шанується на Афоні Св. Іоанн Хреститель, або Предтеча. Так, в Іверському монастирі, крім соборного храму, існує ще три малих церкви, одна з яких – Св. Іоанна Предтечі. Певно, що побувавши колись на Афоні, два мандрівники (ченці) і принесли в Михайлівку ідею створення тут монастиря за іменем цього святого.

⁵¹ На даний час потир експонується в залі 12 НМІУ.

⁵² Василь Андрійович Полуботок (?–1768) – син Андрія Павловича Полуботка.

⁵³ Бунчуковий товариш – найвищий ранг Значного військового товариства в Гетьманщині XVII–XVIII ст. В походах бунчукові товариші перебували під командою генерального бунчукового. За рангом вони вважалися трохи нижчими підполковників і, при потребі, заступали полковників у командуванні полком.

⁵⁴ Потири відомі від часу перших християн. Спочатку чаші були дерев'яні, а з III до IX ст. – скляні. Від введення християнської релігії з'являються також золоті та срібні келихи.

причащаються духівництво та миряни під час проведення церковного обряду таїнства євхаристії (причастя).

Рис. 3. Загальний вигляд потиру (інв. № ДМ-5655).

Рис. 4. Потир (інв. № ДМ-5655): декор седеса та вкладний напис.

Келих⁵⁵ має красиву форму, ефектне декоративне оздоблення, чітку й логічно завершену композицію (рис.3). У ньому рельєфно вирізняються граціозними формами й щедрим оздобленням головні частини – чаша, стержень, яблуко і седес. Чаша має дещо видовжені пропорції, вінця розширені, відігнуті назовні, денце заокруглене. Композиційно декор чаші складається з двох частин: верхньої та нижньої. Майстер-золотар відповідно до форми застосував технічні прийоми. Для підкреслення силуету виробу та підсилення художнього ефекту верхню частину зовнішньої та внутрішньої округлої поверхні покрив позолотою. У верхній частині чаші, на чільній стороні гладенької кованої поверхні, розміщене традиційне для православних зображення, обрамлене терновим вінком (рис. 3). У центрі поля на підвищенні, що символізує гору Голгофу, вигравіруваний усталеної форми семикінцевий хрест із тростиною та списом, супроводжуваний літерами-ідеомами. На верхній горизонтальній перекладині хреста читаємо: «ІНЦІ» – *«Ісус Назарянин, Цар Іудейський»*, – напис на хресті, на якому був розп'ятий Ісус Христос. По обидві сторони довгої вертикальної перекладини, зображені ініціали Ісуса Христа – «ІС ХС». Напис «НИКА» – «ПЕРЕМОЖЕЦЬ», розміщений між середньою перекладиною і Голгофою, символізує перемогу Ісуса Христа над пеклом і смертю. Ліворуч і праворуч хреста зображені знаряддя

⁵⁵ Загальна висота потира 370 мм.

катувань Христа – тростина і копіє з губкою, відповідно позначені літерами «Г» і «К». Наступні літери, розміщені внизу хреста над горою Голгофою «М Л Р Б» – скорочений вислів «Место Лобное Рай Бысть» (варіант напису «Место лобное стало раем»). Під хрестом у вигляді невеликого пагорба зображена гора Голгофа, позначена початковими літерами «Г Г». Техніка нанесених зображень вимагала від майстра великого хисту, твердої руки і пильного ока. Знизу на чашу надіта суцільна сітка (кожух) із чудовим карбованим рослинним орнаментом у вигляді пагінців з ніжним листям, квітами та гірляндами плодів, характерними для місцевої флори Середнього Подніпров'я. У декорі високого рельєфу розпізнаються соковиті груша та яблуко, чотирипелюсткова квітка та квіткові бутони троянди. Ці орнаментальні мотиви доповнюють три голівки херувимів. У виробі помітні ознаки нових художніх віянь, які з'явилися в українському золотарстві у 60-х рр. XVIII ст. Вони спричинили до появи у виробках із золота та срібла химерних форм з безліччю гнутих ліній, завитків, сухого примхливого асиметричного орнаменту у вигляді стилізованої черепашки. Цей новий декоративний елемент ми можемо бачити на всіх трьох складових експонату. Наприклад, краї карбованої сітки чаші орнаментовані стилізованою черепашкою (рис. 3). Нові мотиви з'являються в обробці поверхні седеса. Він має круглу, шестигранну форму. Краї верхньої частини обведені вихлястим трилисником. У нижній частині кожна з граней закінчується округлим лопатевим розширенням, на яких упізнаються карбовані рослинні мотиви з барельєфними голівками ангелів і орнаментом у вигляді стилізованої черепашки (рис. 4). Чаша з'єднана з седесом високим і фігурним стержнем. Щоб урівноважити чашу та седес, на стержень насаджене яблуко видовженої грушоподібної форми, схожій до церковних бань Києва та міст і сіл Придніпров'я. Його поверхню прикрашає рослинний орнамент у вигляді вигнутих акантових пагінців та трилисника у поєднанні зі стилізованою черепашкою. В цілому, оправа виконана вправно, чітко і високохудожньо. Наявність у оздобі нового декоративного елемента у вигляді стилізованої черепашки надає експонату вигадливо-манірного характеру, що повністю відповідало художнім смакам українського панства, яке прагнуло до показної імпозантності.

Отже, потир – це цілком зрілий і оригінальний художній твір, який має форми і декор, типові для роботи українських майстрів і в той же час знаменує собою нові художні явища в золотарстві другої половини XVIII ст. Автора цього келиха не встановлено, оскільки виріб не позначений тавром⁵⁶. Характер художнього оформлення виробу близький до чернігівської локальної групи. Саме вони працювали здебільшого тільки в техніці карбування, коли рослинний орнамент карбували на суцільній поверхні, а прорізний зустрічався дуже рідко (Петренко, 1970, с. 82).

⁵⁶ Це пояснюється тим, що вироби, які виготовляли майстри на замовлення, рідко таврувались. (Петренко, 1970, с. 45).

Краї седесу мають вигляд хвилясто срібної стрічки, на якій вигравірувано напис, який має виняткове значення для вивчення експонату: *«СІА ЧАША В ПУСТИНКУ МИХАЙЛОВСКУЮ ПРЕДТЕЧЕВСКУЮ ОТ БУНЧУКОВАГО ТОВАРИША ВАСИЛІА ПОЛУБОТКА ВКЛАДЪ КТИТОРА ОНОЙ ПУСТИНКИ 1764 ГОДА МЦА ИЮЛА 28 ДНЯ»* (рис. 4). Напис вигравіруваний літерами кирилиці, ручним курсивом, письмом що розвинулося із скоропису. Він містить важливу і цікаву інформацію про предмет і власника, адже, як історичне джерело засвідчує про Василя Андрійовича Полуботка, як ктитора⁵⁷ і мецената давньої святої обителі Слобожанщини – Михайлівської пустині.

Релігійні почуття людей того часу були щирими, глибокими і сильними. На зразок своїх земних стосунків людина будувала своє ставлення до Бога. Гріхи свої вона прагнула спокутувати зовнішньою побожністю і матеріальними пожертвами. Вона добродіяла духівництву, будувала храми, прикрашала їх і помирала зі спокійним сумлінням. У духівницях, ризницях храмів того часу залишився слід цієї простої, але щирої релігійності й глибокого усвідомлення того, що обов'язок перед Богом виконаний як слід. Не становив у цьому відношенні жодного винятку і рід П. Полуботока.

Джерела і література

Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1852. – Отд. I.

Лопато М.Н. Немецкое художественное серебро в Эрмитаже. Каталог. – СПб., 2002.

Лопато М.Н. Польское художественное серебро XVII- первой половины XIX в Эрмитаже, Санкт-Петербург. Каталог выставки. – СПб., 2004.

Лопато М.Н.Серебро Кенигсбергских мастеров из собрания Государственного Эрмитажа. Каталог выставки. – СПб., 2006.

Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – СПб., 1914. – (Репринтне видання: К., 1993).

Лукомский Г. «Михайловка», усадьба графа А. В. Капниста, Харьковской губернии, Лебединского уезда // Столица и усадьба. – 1916. – № 56.

Михайловская пустынь // Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение I. Краткий обзор епархии и монастырей. – Харьков, 1859.

Петренко М.З. Українське золотарство. – К., 1970.

Селиванов А.Ф. О поездке в с. Михайловку, Лебединского уезда, Харьковской губернии // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1889 год. – Харьков, 1889.

⁵⁷ Ктитор (від грец. – *засновник*). Ктиторство – заснування і господарське забезпечення церкви.